6

सन्धिः

शिक्षक:	—	(कक्षां प्रविश्य) नीरजादित्योमेशौजसा: किं भवद्भि: कार्यं कृतं न वा?
		(सर्वे छात्रा: विस्मयेन इतस्तत: दृष्ट्वा शिक्षकं पश्यन्ति।)
शिक्षक:	—	किं जातम्? नीरज! आदित्य! उमेश! औजस! युष्मान् एव पृच्छामि।
नीरज:	—	(आश्चर्येण) गुरुवर! भवद्भि: अस्माकं सर्वेषां नामानि कथं संयोजितानि ?
शिक्षक:	—	सन्धिमाध्यमेन।
उमेश:	—	किमेवम्? कृपया विस्तरेण बोधयतु।
शिक्षक:	—	बोधयामि, बोधयामि, धैर्यवन्त: भवन्तु। प्रथमं ह्यस्तनं कार्यं तु दर्शयत।
		(सर्वे छात्रा: शीघ्रतया कार्यं दर्शयन्ति।)
आदित्य:	—	महोदय! कार्यं सर्वै: कृतमस्ति। अधुना कृपया बोधयत।
शिक्षक:	—	नवमकक्षायां सन्धिविषये पठितुम् आसीत्। किं स्मर्यते?
औजस:	—	आम्, आम्, स्मराम: वयम्। अस्तु-'नीरज+आदित्य' इति नीरजादित्य-अत्र दीर्घ-सन्धि: कृत: भवद्भि:।
उमेश:	—	आम्, आम्, स्मर्यते मयाऽपि नीरजादित्य+उमेश एवं तु दीर्घसन्धे: अनन्तरं गुणसन्धि: कृत: भवता।
आदित्य:	—	स्पष्टम्। पुन: वृद्धि-सन्धि: कृत: नीरजादित्योमेशौजसा: इति।
शिक्षक:	—	शोभनम्। अतीव शोभनम्। एवमेव प्रयोगेण पठितांशान् अवगन्तुं पारयाम:।
अदिति:	—	गुरुवर! अत एव मम नाम्ना सह दीप्ते: नामयोजनेन 'दीप्त्यदिती' इति यण् सन्धे: नियमानुसारमेव भवता आकार्यते प्रायश:।

© NCERT not to be republished

शिक्षकः — आम्, सम्यगवगतम्। अधुना अभ्यासेन एतान् चतुरः भेदान् पुनरावृत्त्य स्वरसन्धेः नवीनान् भेदान् पठिष्यामः।

अधोलिखितात् अनुच्छेदात् दीर्घ-गुण-यण् वृद्धि-सन्धीनाम् उदाहरणानि चित्वा लिखत—

जानामि+अहम्.................... यत् जलोपप्लवेन ....+.................. पीडितः रमा+ईशः .... वृक्षारूढः ....+.................. अभवत्। लीलया+एव .... सर्वमसहत। तदा सः साधु+उपदेशम् .... स्मृतवान् यत् कदापि धैर्यं न त्याज्यम्। स्थितेः सामान्ये जाते सः महा+औत्सुक्येन .... गृहं गतवान् अचिन्तयत् च सर्वं खल्विदम् ....+.................. ब्रह्म। तदा मोहनः सोहनः च द्वौ+अपि.................... रमेशस्य गृहमागच्छतः। सर्वेऽपि .. ..+.................. एकत्रीभूय भोजनं पचन्ति।

(सर्वे छात्राः एकैकं कृत्वा सर्वेषाम् उदाहरणानाम् समाधानं कुर्वन्ति तदा एकः छात्रः वदति।)

आदित्यः — गुरुवर! अन्तिमौ द्वौ तु स्पष्टौ न भवतः।

शिक्षकः — अस्तु, अवबोधयामि एकैकं कृत्वा।

यथा — द्वौ+अपि – द्वावपि गृहमागच्छतः।

एवमेव

(i) द्वौ+एते – .... पठतः।

(ii) तौ+अत्र – .... लिखतः।

(iii) पो+अनम् – पवनम् मन्दं मन्दं वहति।

(iv) पौ+अकः – .... सर्वं दहति।

(v) भावुकः – ....+.................. न भवितव्यः।

(vi) ने+अनम् – नयनम् उद्घाट्य एव मार्गे चलत।

(vii) शे+अनम् – .... रात्रौ एव करणीयम्।

(viii) ....+.................. चयनम् कृत्वा एव खाद्याखाद्यं खादनीयम्।

(ix) गै+अकः – गायकः मधुरं गायति।

(x) नै+अकः – .... सुन्दरं नृत्यति।

(xi) शायिका – ....+.................. रेलयानेषु भवन्ति।

© NCERT not to be republished

> 'एचोऽयवायाव:', इति नियमानुसारं ए, ऐ, ओ, औ-इत्येतेषां स्वराणां परत: कस्मिंश्चिदपि स्वरे आगते एतेषां चतुर्णां स्थाने क्रमश: अय्, आय्, अव्, आव् च भवन्ति। एते 'अयादिचतुष्टय' इति नाम्नाऽपि ज्ञायन्ते।

छात्रा: – अवगत: अस्माभि: अयादिसन्धि: ।

शिक्षक: – पठिते अनुच्छेदे अन्तिमं वाक्यमासीत् - सर्वेऽपि (सर्वे+अपि) एकत्रीभूय भोजनं पचन्ति। एतत् पूर्वरूपसन्धे: उदाहरणम् अस्ति ।

एवमेव अन्यानि उदाहरणानि पश्यन्तु—-

(i) अन्येऽपि – ....+.............................. जना: भोजनं खादन्ति ।

(ii) सर्वेऽत्र – ....+.............................. उपविशन्ति ।

(iii) विष्णोऽवतु – विष्णो+अवतु माम्।

(iv) शिशोऽपि – ....+.............................. कुशली त्वम् ।

(v) साधोऽत्र – ....+.............................. भोजनं कुरु ।

> 'एङ: पदान्तादति', इति सूत्रानुसारं पदान्तयो: ए, ओ इत्येतयो: परत: यदि अकार: आगच्छेत् तर्हि द्वयो: स्थाने पूर्वरूप: अर्थात् 'ए, ओ' एव भवति। अकारश्च ऽ इति अवग्रहस्य चिह्नेन दर्श्यते । एष: भेद: 'पूर्वरूपसन्धि:' इति कथ्यते ।

© NCERT not to be republished

छात्रा: — पूर्वरूपसन्धिरपि स्पष्ट:। किं कोऽप्यन्य: भेद: भवति स्वरसन्धे: ।

शिक्षक: — आम्, प्रकृतिभाव: पररूपश्च एतौ द्वौ अन्यौ भेदौ अपि स्त: । परं दशमकक्षायां केवलं षड्भेदा: । अधुना एतेषां पुनरभ्यासम् कुर्म: येन स्वरसन्धि: पूर्णतया हृदयंगम: भवेत् ।

अभ्यास:

1. अध: प्रदत्तवाक्येषु सन्धिम्/सन्धिविच्छेदं वा कृत्वा लिखत—

(i) वानरा: सर्वत्र वृक्षे+अपि .... कूर्दन्ति ।

(ii) के+अत्र .... विद्यालयम् आगत्य कक्षां न आगता: ।

(iii) हे शिशोऽत्र ....+.............................. आगत्य उपविश ।

(iv) ते पठन्ति, तावपि ....+............................ पठतः।

(v) यथा+उचितं .... कार्यं करणीयम्।

(vi) एतत् पुस्तकं तु तवैवास्ति ....+............................ +............................।

(vii) साधूपरि ....+............................ गच्छतः।

(viii) कवि+इन्द्रः .... नवीनां कवितां श्रावयति।

(ix) कस्मिन्नपि अत्याचारः ....+............................ तु न करणीयः।

(x) भानो+ए .... जलार्पणं करणीयम्।

शिक्षकः — छात्राः! ह्यः अस्माभिः स्वरसन्धिः सम्यगवगतः। अद्य व्यञ्जनसन्धिं विसर्गसन्धिं चावबोधयामि।

छात्राः — (समवेतस्वरेण) आम् श्रीमन्! वयमपि सन्धेः अन्यान् भेदान् अवगन्तुम् इच्छामः।

(अध्यापकः श्यामपट्टसहायतया पाठयति।)

(छात्राश्च स्वपुस्तिकासु लिखन्ति।)

व्यञ्जन-सन्धिः

1. उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत—

(क) चलत् + अनिशम् = चलदनिशम् एव उन्नतिं करोति।

(i) एतस्मादेव = ... +............................ पाठात् त्वं पठ।

(ii) जगत् + ईशः = ... सर्वत्र विद्यमानः।

(iii) यस्य शब्दस्य अन्ते स्वरः सः शब्दः अजन्तः = ... +............................ कथ्यते।

(iv) शब्दरूपः सुप् + अन्तः = ... कथ्यते, धातुरूपश्च तिङन्तः।

वर्गस्य प्रथमः वर्णः+ वर्गस्य तृतीयः, चतुर्थः वर्णः, स्वरः, य्, र्, ल्, व् वर्णाः ↓ प्रथमवर्णस्य स्थाने तृतीयः वर्णः (परिवर्तनम्)

© NCERT not to be republished

(ख) अस्मात् + नगरात् = अस्मान्नगरात् ग्राम: अतिदूरम्।

(i) सम्यक् + नेता = ... एव राष्ट्रोन्नत्यै प्रयतते।

(ii) किन्नु = ... + ... खल्विदं लिखितम्।

(iii) स: प्रत्यक् + आत्मा = ... भूत्वा परोपकारं करोति।

(iv) दिङ्नाग: = ... + ... 'कुन्दमाला' इत्यस्य लेखक:।

(v) वर्षस्य षण्मासा: = ... + ... व्यतीता:।

(ग) स: कदाचित् ध्यानेन शृणोति कदाचित् + च = कदाचितच्च न।

(i) शरत् + चन्द्र: = ... मम मित्रस्य नाम।

(ii) मनुष्य: ज्ञानेन सफलं कुर्याज्जीवितम् = ... + ...।

(iii) मनस् + चञ्चलम् = ... हि भवति।

(iv) हरिश्शेते = ... + ... वैकुण्ठे।

स्, तवर्ग + श्, चवर्ग ↓ ↓ श्, चवर्ग (परिवर्तनम्)

© NCERT not to be republished

(घ) धनुस् + टङ्कार: = धनुष्टङ्कार: तु युद्धस्य संकेत:।

(i) प्रथमपंक्त्या: बालस् + षष्ठ: = ... पाठं पठेत्।

(ii) रामायणं वाल्मीकिना लिखितम् , तट्टीका = ... + ... च केन लिखिता?

(iii) मह्यम् पक्षिणाम् उत् + डयनम् = ... अतीव रोचते।

(iv) टीकां तु लेखकष्टीकते। = ...।

स्, तवर्ग + ष्, टवर्ग ↓ ↓ ष्, टवर्ग (परिवर्तनम्)

Workbook.indd 42 5/24/2019 3:49:57 PM

(ङ) अतिथेः सद् + कारः = सत्कारः करणीयः।

(i) परिश्रमी छात्रः एव परीक्षायां सफलतां लभ्+ स्यते = ... ।

(ii) दिक्पालः = ... +............................ कः भवति?

वर्गस्य द्वितीयः तृतीयः चतुर्थः वर्णः + वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः वर्णः, श्, ष्, स् ↓ स्ववर्गस्य तृतीयः वर्णः भवति। (परिवर्तनम्)

(च) अ. हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे जगद्गुरुम्।

(i) अहम् + पुनः = ... पाठं पठिष्यामि।

(ii) अपूर्वं खलु = ... + ... आसीत् नाटके नायकस्य अभिनयम्।

(iii) त्वं माम् = ... + ... आकारयसि किम् ?

(iv) श्रेष्ठम् + कर्म = ... एव कर्तव्यम्।

पदान्त म् + व्यञ्जनवर्णः ↓ अनुस्वारः (ं) (परिवर्तनम्)

© NCERT not to be republished

(छ) आ. अति सम् + चयः = सञ्चयः न कर्तव्यः।

(i) शीतकाले शैत्यं कम्पनम् + च = ... अप्यनुभूयते।

(ii) शीतकाले रात्रौ सञ्चरणम्= .... + ... दुष्करम् ।

(iii) भुजनगरम् + तु = ... गुजरातराज्ये अस्ति।

(iv) त्वं किमर्थं कुम् + ठितः = ... असि?

म्/ अनुस्वारः + वर्गीय- व्यञ्जनम् ↓ परवर्ती-वर्गस्य पञ्चमः- (परिवर्तनम्)

विसर्ग-सन्धि:

1. उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत —

(क) हे मित्र! नम: + ते = नमस्ते।

(i) शत्रो: अपि शिर: + छेद: = शिरश्छेद: न करणीय:।

(ii) कठिना परिस्थिति: दारुण: + च= .... काल:।

(iii) तुरङ्: + तुरङ्गै: = ... सह धावन्ति।

(iv) धनुष्टङ्कार: = ... + ... श्रूयते।

(v) स: कठिनं तपस्तेपे = ... + ... ।

विसर्ग (:) + श्, च्, छ्
↓
श् (परिवर्तनम्)
विसर्ग + स्, त्, थ्
↓
स् (परिवर्तनम्)
विसर्ग + ष्, ट्, ठ्
↓
ष् (परिवर्तनम्)

© NCERT not to be republished

(ख) राम: वनमगच्छत् लक्ष्मण: + अपि = लक्ष्मणोऽपि तेन सह अगच्छत्।

(i) निर्धन: + जन: = निर्धनो जन: धनाभावे सदा दु:खित: भवति।

(ii) चौर: + अयम् = ... मम स्यूतं चोरितवान्।

(iii) एकस्मिन् वने व्याघ्र: + नष्ट: = ... अभवत्।

(iv) पण्डितो जन: = ... + ... विद्वान् भवति।

(v) स: पठति ततोऽसौ = ... + ... लिखति।

(vi) तस्य मनोरथ: = ... + ... सिध्यति।

(ग) वने वह्नि: + दह्यते = वह्निर्दह्यते पादपान्।

विसर्ग (:) + अ
↓
उ (गुण ओ) + ऽ (अवग्रह:)
विसर्ग (:) + वर्गस्य तृतीय:, चतुर्थ: वर्ण:, य्, र्, ल्, व्, ह्
उ (गुण ओ)

Workbook.indd 44 5/24/2019 3:49:57 PM

(i) वसन्ते प्रकृति: + एव = प्रकृतिरेव मनोहारिणी।

(ii) कन्या पितु: + गृहम्= .... त्यक्त्वा पतिगृहं गच्छति।

(iii) नाविक: = ... + ... नौकां चालयति।

(iv) नाटककार: कविरपि = ... + ... च काव्यं कुरुत:।

(v) अहं पदातिरेव = ... + ... विद्यालयम् आगच्छामि।

अ, आ भिन्नस्वरात् पर: विसर्ग: + स्वर:, वर्गस्य तृतीय:, चतुर्थ: पञ्चमो वा वर्ण: स्यात्। ↓ र् (परिवर्तनम्)

(घ) ध्यानेन न पठसि अत: + एव= अत एव उत्तमाङ्कान् न प्राप्नोषि।

(i) आकाशे = ... + ... कपोता उत्पतन्ति।

(ii) अर्जुन: + उवाच = ... अहं युद्धं न करिष्यामि।

(iii) विद्यालयं बालका आगच्छन्ति .... + ... पठन्ति च।

(iv) बसयानेन स गच्छति = ... + ... विद्यालयम्।

(v) एष: + आगच्छति = ... कार्यं करोति पठति च।

© NCERT not to be republished

अनुनासिकसन्धि:

1. अधोलिखितानि वाक्यानि ध्यानेन पठत—

(क) एतन्न शोभनीयम्।

(i) तन्न उचितम्।

(ii) वाङ्मयं तप:।

(iii) तन्मयो भूत्वा कार्यं कुरु।

(iv) एतन्मुरारि: अस्ति।

(v) तन्नाम किमस्ति।

उपरि लिखितानि सर्वाणि उदाहरणानि अनुनासिकसन्धे: सन्ति।

अनुनासिकसन्धौ पूर्वपदस्य अन्तिम: वर्ण: यदि वर्गस्य कोऽपि वर्ण: भवति, उत्तरपदस्य प्रथम: वर्ण: यदि अनुनासिकवर्ण: भवति तदा पूर्वपदस्य अन्तिमवर्ण: स्ववर्गस्य पञ्चमवर्णे परिवर्तित: भवति। यथा—

तन्नाम - तत् (त्) + नाम
वर्गस्य प्रथम: वर्ण:+वर्णस्य अन्तिम: वर्ण:
तदा त् वर्ण: स्ववर्गस्य अन्तिमे 'न्' इति वर्णे परिवर्तित: भवति।
एते सर्वे वर्णा: अनुनासिकवर्णा: सन्ति।
यथा- ङ्, ञ्, ण्, न्, म्

अभ्यास:

1. अधोलिखितानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत—

(i) हे ईश्वर! सन्मतिं यच्छ।
(ii) हे छात्रा:! सत् + मार्गे चलत।
(iii) प्रलयकाले सर्वत्र अम्मयं भवति।
(iv) जगन्नाथ: सर्वान् रक्षति।
(v) तन्मात्रम् एव खाद।
(vi) कक्षायां षट्+नवति: छात्रा: सन्ति।
(vii) सा जगत्+माता इति रूपेण प्रसिद्धा अस्ति।
(viii) मम सन्मुखे तिष्ठ।
(ix) दिक्+ नाग: सर्वान् रक्षति।

तुक् आगम-सन्धि:

2. अधोलिखितानि वाक्यानि पठत—

(i) ग्रीष्मे जना: वृक्षच्छायां सेवन्ते।
(ii) हे छात्रा:! एकम् अनुच्छेदं लिखत।
(iii) पुरा भारते एकच्छत्रं राज्यम् आसीत्।
(iv) आकाश: मेघै: आच्छन्न: अस्ति।
(v) सम्बन्ध-विच्छेद: न करणीय:।

- उपरि यानि रेखाङ्कितपदानि सन्ति तानि सर्वाणि 'तुक्' आगम-सन्धे: उदाहरणानि सन्ति।
- तुक्-आगम: - सन्धौ यदि पूर्वपदे 'अ, इ, उ, ऋ स्वरा: भवन्ति उत्तरपदे च 'छ' भवति तदा उभयो: पदयो: मध्ये 'च्' वर्ण: आगच्छति।
- परं यदि पूर्वपदे आ, ई ऊ स्वरा: भवन्ति तदा 'च्' वर्णस्य आगम: विकल्पेन भवति।
- यथा- लक्ष्मी-छाया = लक्ष्मी छाया/लक्ष्मीच्छाया

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 46 5/24/2019 3:49:58 PM

3. अधोलिखितानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत —

(i) शोधच्छात्राः — ....
(ii) विच्छेदः — ....
(iii) अनु+छेदः — ....
(iv) परि+छेदः — ....
(v) लक्ष्मीच्छाया — ....
(vi) वृक्ष+छाया — ....
(vii) तव+छविः — ....
(viii) वृक्षच्छेदनम् — ....
(ix) छुरिका+ छिन्नः — ....
(x) शब्दच्छेदः — ....

© NCERT not to be republished